

Rəna Kazımova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.03

FEİLİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: feil, qrammatik məna, növ, morfologiya, kateqoriya, qrammatik forma

Keywords: verb, grammatical meaning, aspect, morphology, category, grammatical form

Ключевые слова: глагол, грамматическое значение, вид, морфология, категория, грамматическая форма

Giriş. Feil istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən ən zəngin nitq hissəsidir. Onu digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət növ, tərz, təsir, inkarlıq, zaman, forma, şəxs kimi rəngarəng qrammatik kateqoriyalara malik olmasıdır. Bu kateqoriyalar feildə ümumi şəkildə öz ifadəsini tapır. Dilimizdə feil qədər rəngarəng qrammatik kateqoriyaya malik olan digər bir nitq hissəsinə təsadüf olunmur. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismi feillərdən ibarətdir. Azərbaycan dilində feil bəhsi morfologiyasının ən böyük hissəsidir.

Feil də digər əsas nitq hissələri kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə, funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Feili müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onun söz yaradıcılığındakı mövqeyidir. Bu mövqedə feil digər nitq hissələrindən daha zəngin, daha çoxcəhətlidir. Feilin bu cür rəngarəng kateqoriyalara, funksional xüsusiyyətlərə malik olması dilin qrammatik quruluşunun yaranmasının ilk dövrlərinə təsadüf edir.

Bu nitq hissəsinə əhatə edən leksik vahidlər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Feilin bir nitq hissəsi kimi müəyyən bir obyekt və subyektlə münasibətə girməsi onu digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Professor H. Mirzəyev qeyd edir : “Feillər geniş mənada hərəkət, dar mənada isə iş, hal, vəziyyət bildirən sözlər adı altında qruplaşdırılır. Biz dilimizə ərəb dilindən keçən feil termini altında hərəkəti, işi, halı, vəziyyəti bildirən sözləri başa düşməliyik” [6, s. 14].

Keçən əsrin 30-cu illərində feilin məna növləri elmi ədəbiyyatda feilin babları başlığı ilə verilmişdir. Bundan başqa 1939-cu il “Azərbaycan dilinin qrammatika” sı kitabında feilin mənaca beş növü (aktiv, passiv, qayıdış, icbar, qarşılıqlı) göstərilir. Bu dərslərdə aktiv və passiv növ feillərə belə tərif verilir: “İş görən bil-dirən feillərə aktiv növ feillər deyilir. Quruluşca müxtəlif olan və başqa söz kateqoriyalarından əmələ gəlmiş feillərin hamısı aktiv növdə işləyə bilər. İş görən bil-dirməyən feillərə passiv feillər deyilir” [2, s. 90].

Əsas hissə. 1970-ci ildən – 1985-ci ilə qədər feilin məna növləri düzəltmə feillər kimi qeyd edilir, onların əmələ gəlməsində istifadə olunan şəkilçilər isə feil düzəldən şəkilçilər hesab olunurdu. Bunun səbəbini Ə. Əfəndizadə aşağıdakı kim

ki izah edir: “Məlum olduğu üzrə 1971-ci ilədək məktəb qrammatikalarında feilin məna beş növü tədris olunurdu: məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq növ feilləri”, 1995-ci ildə 6-cı sinif üçün nəşr olunmuş dərslikdə feilin məna növləri “Feilin qrammatik məna növləri” başlığı altında təsnif edilərək altı qrammatik məna növünün (məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ, qarşılıq-birgəlik növ, icbar növ) olduğu göstərilmişdir.

Şagirdlərə feilin növ kateqoriyasına aid hər hansı bir mövzunu asan yolla mənimsətmək üçün birinci növbədə onlarla birgə feilə aid keçirilmiş mövzuları təkrar etmək lazımdır. Bunun üçün sual-cavab metodundan istifadə etmək daha münasib üsuldur.

Feilin növ kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Obyekt üzərində iş icra olunan əşya, subyekt isə işi görən, icra edən şəxsdir. Onlar arasında qarşılıqlı münasibət feillərdə müəyyən qrammatik formalarla təzahür edir. Bu qrammatik formalar feilin qrammatik məna növlərini yaradır. Bəzən feilin qrammatik məna növlərini təsirli-təsirsiz feillərin içərisində verməyə cəhd edilir. Lakin feilin qrammatik məna növlərinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi vardır. Eyni zamanda bunların hər biri dilin qrammatik quruluşunda müstəqil kateqoriyalar kimi sabitləşmişdir. Həm də təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının şəkilçiləri hərəkətin subyekt və obyekt arasındakı münasibəti dəyişmir. Bu münasibət yalnız növ şəkilçiləri vasitəsilə reallaşa bilər.

Bildiyimiz kimi, iş, hal və hərəkətin icrasında subyektin iştirakı fəal və qeyri-fəal ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyektə əvəz etməsi, onlar arasındakı münasibət birbaşa feillərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan feili aşağıdakı məna qruplarına ayırmaq mümkündür:

1. Məlum növ. Məlum növdə iş görən məlum olur. Yəni bu feillər subyektin müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, feilə qarşı münasibətin fəal olduğunu göstərir. Məlum növ feillər təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: Quşlar (subyekt) budaqlara (obyekt) qonurdu (feil). Məlum növ feillər təsirsiz olduqda isə işin icrasında subyekt və feil olur. Məsələn, Şair, nə tez qocaldın (feil) sən (subyekt).

Qeyd etdiyimiz kimi, məlum növdə subyekt fəal iştirak edir. Bu növdə olan feillərdə subyektin iştirakı aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) bəzən subyekt leksik vahidi kimi iştirak etmir. Lakin bu zaman subyekt şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Məsələn.: Səadətin dediklərinə fikir vermədim, həmişə olduğu kimi, öz düşündüyümü düz bildim.

b) əksər vaxtlarda işin icrasında subyekt söz şəklində iştirak edir. Məsələn: Bütün yaxınlarımız bilir ki, o uşaqlıqdan belə məsuliyyətsiz olmayıb. hələ də gözləyirəm ki, gələcək.

2. Məchul və şəxssiz növ feillər. Məchul növ feillərdə iş, hal, hərəkət olur, lakin işin icraçısı məlum olmur.

Məchulluğu işin icrasında subyektin yoxluğu kimi başa düşmək olmaz. Əksinə, işi görən şəxs var, lakin bu subyekt naməlum şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq mümkün olmur. Subyekt aktiv olmadığından obyekt onun rolunu ifa edir, yəni, obyektə subyekt əvəzlənir. Məchul növ feillər təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur.

Dilin qrammatik quruluşunda digər qrammatik kateqoriyalarda olduğu kimi, feilin də növ kateqoriyasının qrammatik məna növlirinin, o cümlədən, məchul növün özünəməxsus morfoloji əlamətləri var: -ıl, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün, -n. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və məchul növdə olan təsirsiz feil əmələ gətirir. Məsələn: oxu – oxundu, yaz – yazıldı, bur – buruldu və s.

-la, -lə şəkilçili düzəltmə təsirli feillərə -n şəkilçisi əlavə olunmaqla məchul növ yaranır: bağla – bağlandı, payla – paylandı, saxla – saxlandı və s. Bu tipli sözfomalarda -n şəkilçisindən sonra yenidən məchul növün (-ıl, -il, -ul, -ül) şəkilçisi əlavə oluna bilər. Bu zaman iqiqat məchulluq yaranır: saxlan – saxlanıldı, bağlan – bağlanıldı və s.

Məchul növün içərisində şəxssiz növ də vardır. Şəxssiz növ təsirsiz feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Bu növün qrammatik forması -ıl, -il, -ul, -ül əlamətidir. Bu məqamda n, -in, un, -ün formal əlamətlərindən də istifadə olunur: taxıldı, gedildi, diqqət edildi, əməl olundu və s.

Məchul növlə şəxssiz növ arasında bir sıra oxşar xüsusiyyətlər özünü göstərir.

1. Hər ikisi təsirsiz olur: oxundu (məchul), taxıldı (şəxssiz);

2. Hər ikisi eyni qrammatik formaya. (-ıl, -il, -ul, -ül) malikdir.

Məchul növlə şəxssiz növ arasında aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

1. Məchul növ feillər təsirli feillərdən əmələ gəldiyi halda, şəxssiz növdə feillər təsirsiz feillərdən yaranıb təsirsiz olur.

2. Xəbəri məchul növ feillərlə ifadə olunan cümlələrdə mübtəda olur, yəni, obyekt mübtəda vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: Müqavilə (nə?) bağlanıldı; Yemək (nə?) bişirildi və s. Lakin xəbəri şəxssiz növ feilli cümlələrdə isə mübtəda olmur:

3. Məchul növ feillərin qrammatik forması -ıl, -il, -ul, -ül; -ın, -in, -un, -ün; -n şəkilçiləri ilə, şəxssiz növ feillərin qrammatik forması isə -ıl, -il, -ul, -ül şəkilçiləri ilə formalaşır.

3. Qayıdış növ feillər. Onlar fəal feillərdir. Feilin bu növündə iş iş görənini yəni, subyektin öz üzərinə qayıdır. Deməli, subyekt obyektə əvəz etmiş olur. Bu mövqedə subyekt həm subyekt, həm də obyekt yerində çıxış edir. Bu baxımdan qayıdış növ feillər məchul növdən fərqlənir. Məchul növdə obyekt subyekti əvəz edirsə, qayıdış növdə subyekt obyektə əvəz edə bilər.

Qayıdış növün morfoloji göstəricisi -ıl, -il, -ul, -ül; -ın, -in, un, -ün; -n formalarıdır: geyinmək, boğulmaq, silinmək və s. Məsələn, Uşaqlar geyinir, şəkillər silinir. Məchul növ feillər kimi, qayıdış növ feillər də təsirli feildən düzəlib təsirsiz feil olur: süzüldü, geyindi, qaraldı, açıldı, çırpıldı və s. Məsələn: Çaylar süzüldü, hava qaraldı, qapı çırpıldı.

Məchul növlə qayıdış növün qrammatik əlamətlərinin eyniliyinə baxmayaraq, hər biri ayrı-ayrı mənalar ifadə edir. Bunları mənaca bir-birindən fərqləndirmək üçün feilin subyektə və yaxud obyektə olan münasibətinə diqqət etmək lazımdır. Məchul növdə subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onu əvəz etməklə bilavasitə xəbərlə əlaqədar olarsa, həmin feil məchul növdə olur:

Söz deyildi dedikdə sözü deyən şəxs yəni, subyekt naməlum olduğundan “söz” sözü “deyildi” feili ilə birbaşa əlaqələnir, subyekti əvəz edir və fəal mövqeyə keçir. Deməli, işi icra edənə əvəz etdiyindən feil məchul məna daşıyır. Əksinə olaraq, əgər subyekt üzərində iş icra edilən əşya da əvəzlənsə, onda subyektlə

feil arasında heç bir əşyanın işlənməsinə ehtiyac qalmır. Belə bir mövqedə feil qayıdış növ mənasını daşımış olur. Məsələn, Ətrafa gur bir işıq yayıldı – cümləsində digər bir subyektin iştirakını görmürük, işıq öz-özünə yayıldığı aydın şəkildə görünür. Ona görə də bu mövqedə digər bir obyektə ehtiyac da duyulmur. Çünki işıq sözü eyni zamanda obyektə də əvəz etmiş olur. Yəni iş iş görənin, subyektin öz üzərinə qayıtmış olur, onun üzərində icra edilir.

Qayıdış növün qrammatik mənası yalnız formal əlamətləri ilə deyil, həm də düzəltmə feilləri yaradan şəkilçilər vasitəsilə də ifadə oluna bilər:

a) -lan, -lən şəkilçisi ilə düzələn feillərdə: qanadlan (maq), qüvvətlən (mək), ruhlan (maq), xəstələn (mək);

b) -al, -əl; -l şəkilçili feillərdə: ucal (maq), gödəl (mək);

c) -laş, -ləş şəkilçili feillərdə: gözəlləş (mək), sakitləş (mək) və s.

4. Qarşılıq-müştərək (fəal) növ feillər.

Adından da göründüyü kimi, qarşılıq növ feillərdə iş, hal və hərəkət ən azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı şəkildə icra olunur. Obyekt üzərinə subyektlərdən heç birinin o təsiri olmur, Bu o deməkdir ki, üzərində iş icra olunan əşya olmur: -ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş şəkilçiləri qarşılıq növün morfoloji əlamətidir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşularaq təsirsiz qarşılıqlı növ feillər yaradır: görüşmək, döyüşmək, vuruşmaq, yazışmaq və s.

Deməli, feillərdən isim əmələ gətirən -ış, -iş, -uş, -üş leksik şəkilçisi qarşılıq növün formal əlamətləri ilə omonimdir. Bunları fərqləndirmək üçün nəyə diqqət yetirmək vacibdir:

a) feilin zaman, şəxs şəkilçilərini qəbul etmiş feillər -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisini qəbul edib qarşılıq növdə olur: görüşdük, yazışdıq və s.

b) -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçili sözlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etdikdə feildən isim yaradan şəkilçi unksiyasında olur: görüşümüz, görüşə, görüşlərdən və s. Qarşılıq növün şəkilçilərini qəbul etmiş söz-formaya hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq olmur.

Qeyd olunduğu kimi, qarşılıq növ feillərdə azı iki subyektin iştirakı vacibdir. Lakin qaçdılar, yazdılar, gördülər və s. tipli feillərdə subyektin çoxluğu onun qarşılıqlı növdə olması anlamına gəlmir. Qarşılıq növdə işin mütləq şəkildə qarşı-qarşıya icra olunması əsasdır. Bu məzmun da xüsusi morfoloji əlamət (-ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş) vasitəsilə reallaşır.

Dilimizdə sovuşmaq, sürüşmək, girişmək, danışmaq, çalışmaq, qızıışmaq, əzişmək, dolaşmaq, üzüşmək, yapışmaq, alışmaq tipli sözlər forma etibarilə qarşılıqlı feillərə oxşasa da, bu növə aid deyillər. Eynilə -laş, -ləş şəkilçisi ilə düzələn feillərin bəzilərndə məzmunca qarşılıq şəkildə icra olunan hərəkət mənasının ifadəsinin də şahidi olur: sözləş, məsləhətləş, dilləş və s.

Qarşılıq növ feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Bu cür feilləri yenidən təsirli feillərə çevirmək mümkündür: döyüşdürmək, görüşdürmək və s. Belə təsirli feillərdən də asanlıqla icbar növ yaratmaq olur: döyüşdür+t+mək.

Müştərək feillər. Müştərək feillərdə işin icrası bir neçə subyekt tərəfindən icra olunur. İş, hal və hərəkət eyni vaxtda, birgə və paralel şəkildə yerinə yetirilə bilər. Müştərək feillərin yaranmasında morfoloji əlamət -ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş şəkilçiləridir. Təsirsiz feillərdən yaranan bu növ feillər nəticədə təsirsiz olur: gülüşmək, qaçaşmaq, hürüşmək, mələşmək, ağlaşmaq və s.

Qarşılıq və müştərək feillər aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlərə malikdir:

- a) eyni morfoloji əlamətə malikdirlər;
- b) hər iki qrammatik növdə feillər təsirsiz olur;
- c) hər ikisində bir neçə subyekt iştirak edir;

Bu feilləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər:

a) qarşılıq növdə olan feillər təsirli, müştərək növdə olan feillər təsirsiz feillərdən düzəlir;

b) qarşılıq növdə subyektlərin hərəkətləri qarşılıqlı və müxtəlif, bəzən də eyni zamanda, müştərək növdə isə parallel olaraq eyni zamanda icra edilir;

c) qarşılıq növ feilin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə “ilə” qoşması birlikdə ifadə olunur. Tərlan dostuyla deyişirdi. Mən bacımla yazışırdım. Uşaqlar gülüşürdülər;

ç) qarşılıq növün subyektini daha çox insan məfhumunubildirən adlarla, müştərək növdə isə insanla bərabər, digər canlıların adlarını bildirən sözlərlə də bağlıdır.

5. İcbar (fəal) növ. İcbar növ feillərdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. Feilin bu növündə işin icrası bilavasitə 1-ci subyektə aid olmur. İş, prosesi 1-ci subyektin ya əmri, ya xahişi, ya da tapşırığı ilə 3-cü bir şəxs icra edir. İkinci bir subyekt isə bu prosesi, işin icrasını başqa bir şəxs vasitəsilə icra etdirir. Deməli, işi icra edən bir obyekt kimi üzə çıxmır, qeyri-fəal olduğundan vasitəli obyekt kimi fəaliyyət göstərir. İcbar növ feillər həmişə təsirli feillərdən yaranıb təsirli olaraq da qalır. Təsirsiz feillərdən icbar növ yaratmaq qeyri-mümkündür. Belə feillər (qaç, yan, çat, öl və s.) təsirli feil halına salındıqdan sonra (qaçır, yandır, çatdır, öldür) icbar növün şəkilçisini qəbul edərək icbar növdə olur qaçır+t+dır, yandır+t+dır, öldür+t+dır və s.

Qeyd olunduğu kimi, bu növün icrasında iştirak edən şəxs qeyri-müəyyən olduğundan subyekt yox, qeyri-müstəqim obyekt (vasitəli tamamlıq) vəzifəsini icra edir. Fəal subyekt (işin icrasını xəbər verən 1-ci şəxs) isə cümlədə mübtəda vəzifəsində olur Məsələn.: Mən gülləri sulatdırdım. Gülləri sulatdıran kimdir? Mən fəal subyektdir. İş icra edən, yəni gülləri sulayan isə qeyri-müəyyəndir və kontekstdə müşahidə edilmir. İstər-istəməz qarşıya belə bir sual çıxır: Kimə sulatdırdın? Adilə Bu söz vasitəli tamamlıq olur. Cavabda həmin sözü ilə ifadə olunur.

İcbar növə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) icbar növün şəkilçiləri təsirli feillərə artırılır: yaz+dır+maq, al+dır+maq və s.

b) xəbəri icbar növlə ifadə olunan cümlələrdə icracını bildirən söz yönük halda olur: Oqtay köynəyini anasına yudurtdu:

c) icbar növün şəkilçisindən sonra məchul növün şəkilçisi qoşula bilər: yaz+dırıldı, aldırıldı və s.

İcbar növün şəkilçisində omonimlik xüsusiyyəti müşahidə olunur:

1. təsirli feil yaradır: çatdır, öldür, güldür, yandır və s;

2. digər nitq hissələrinə artırılaraq onların cümlədə xəbər olmasını təmin edir, yəni xəbərlilik şəkilçisidir. Eşqdir mehrabı uca göylərin. (N.G.):

3. feillərdə III şəxsin (təkin) şəkilçisidir: oxumuşdur, yazmışdır və s.

Onu da qeyd etməliyə ki, icbar növ feillər yalnız təsirli feillərdən yaranır, lakin bütün təsirli feillərdən icbar növ yaranmır. Məsələn: aldır-dım, bil-dir-din və s. Aldırdım feilində 1-ci subyekt işi icra edən, işi görən şəxs yox, icra etdirəndir. Bu feilin məzmununda icbarlıq növünün xüsusiyyəti aydın şəkildə hiss olunur.

Lakin bildirdim feili formaca icbar növə oxşasa da, həmin feil məlum növdədir. Təsirli feildən yaranıb və təsirli olaraq qalır. Çünki işin icrasında yalnız bir subyekt iştirak edir (Sənin düşündüklərini bilirdim və onu dostuma da bildirdim). Burada bilən də, bildirən də yalnız 1-ci subyektdir. Bu növ feillər özündən əvvəl müəyyən və qeyri-müəyyən obyekt (vasitəsiz və vasitəli tamamlıq) tələb edir. Eynilə icbar növdə də belədir (Mən çəkməni ustaya sildirdim). Lakin burada işi icra edən qeyri-müəyyən subyekt də iştirak edir (nəyi sildirtin və kimə sildirtin?). Əsas fərqləndirici amil də məhz budur.

Bədii əsərlərdən seçilmiş mətnlərdə, həmçinin kitabda verilmiş ev tapşırıqlarında işlənmiş sözlərin feilin hansı növündə işləndiyini asan yolla tapmaq üçün şagirdlər müasir təlim metodları və üsulları ilə tanış olmalıdırlar. Hansısa verilmiş tapşırıqda məlum növdə olan feilin seçilməsi şagirdlər tərəfindən asan dərk edilir. M.Hüseynzadə qeyd edir ki, “Cümlədə məlum feil olursa, subyektlə feil məlum olur, subyekt və feildən başqa obyekt isə cümlədə ola da bilər olmaya da bilər; yəni təsirli məlum feillərdə subyekt və feildən başqa bir də obyekt olmalıdır. Təsirsiz məlum feillərdə isə yalnız subyektlə feil olmalıdır, obyekt iştirak etməməlidir” [4, s. 138]. Məlum növ feillərdə hərəkəti icra edən qrammatik cəhətdən məlum olur. Şagirdlər subyektin nə olduğunu qavradıqdan sonra artıq məlum növü tam şəkildə anlamış olacaqlar. Məlum növ feillərin subyekti üç şəkildə ifadə oluna bilər.

1) Şəxs sonluqları ilə: Evi süpürürük, silirik. Bu cümlədə subyekt aşkar şəkildə görünməsə də onu şəxs sonluqları vasitəsilə asanlıqla bərpa etmək olur. Bu zaman subyekti cümləyə daxil etsək cümlə bu şəkildə olacaqdır. Biz evi süpürürük, silirik. Cümlədən məlum olur ki, birinci şəxs cəm əvəzliyi cümlənin subyekt kimi çıxış etmişdir.

2) Sintaktik yolla: Bir müddət keçdikdən sonra maşın sahibi gəldi. Bu cümlədə subyekt söz birləşməsi şəklində ifadə olunmuşdur.

3) Morfoloji və sintaktik yolla: Mən maşın ilə getmədim. Sən intonasiya ilə danışmadın Cümlədə xəbər üçüncü şəxsin təkində olanda sintaktik üsuldən daha çox istifadə hallarına rast gəlirik.

Məlum növdəki feilləri quruluşuna görə iki qrupda birləşdirmək olar.

1. Sadə məlum feillər: bilmək, oxumaq, yazmaq, atmaq, asmaq.

2. Düzəltmə məlum feillər:

a) -la, -lə: -laş; -lan, -lən; -ilda, -ildə, -uldə, -üldə; -imsə, -ümsə; -na, -nə; -an, -ən və başqa şəkilçilərin adlara, zərflərə, sətəqlidi sözlərə qoşulması ilə əmələ gəlir. Məsələn: ikiləmək, qabaqlamaq, uzaqlaşmaq, ağıllanmaq, genişlənmək, qaqqıldamaq, cingildəmək, dadanmaq;

b) qayıdış, qarşılıqlı, məchul növ mənalərini itirən feillər; məsələn, dirçəlmək, əyləşmək, əlləşmək, ilişmək, sovuşmaq, iyrənmək və s.

Mürəkkəb məlum feillər. Bu qrup feillər adlarla köməkçi feillərin və feili bağlamalarla əsas feilin birləşməsindən əmələ gəlir. Yazıb vermək, tənqid etmək, heyran olmaq, dəli olmaq, əl çəkmək [5, s. 249].

Digər bir situasiyada tapşırığın şərtini tapması uşaqların ixtiyarına verilməlidir. Bu seçim azadlığı onlarda müsbət təsəvvür formalaşdırır. Şagirdin özü haqqında müsbət təsəvvürə malik olması çox mühümdür. bunsuz feilin qrammatik növlərindən hər hansı birini şagirdlərə izah etməzdən öncə dərəcə aid planlaşdırma

aparmalıdır. Planlaşdırma zamanı müəllimdən aşağıdakı suala cavab tələb olunur. Hansı şəraitdə nəyi və necə öyrətməli? Nəticələri necə qiymətləndirmək?

Azərbaycan dilində feilin məna növləri ilə bağlı əvvəllər tədris olunmuş ənənəvi üsulun müasir üsulla fərqlərini müqayisə edək. Ənənəvi təhsil proqramı bilik, yönümlü, fənyönümlü, təklifyönümlüdür. Müasir dərs (fəal dərs) isə şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü, tələbyönümlüdür. Ənənəvi təhsildə fəndaxili və fənlərarası əlaqə məqsədyönlü və sistemli xarakter daşıyır. Bəzi fənlər üzrə qiymət normaları müəyyən edilib. Fəal dərsdə isə integrativlik əsas prinsip kimi qəbul olunur. Qiymətləndirmə standartları və mexanizmləri müəyyən edilir. Ənənəvi təhsil sisteminə Azərbaycan dili dərslərində təfəkkürü inkişaf etdirən iki əsas üsul var idi: induksiya və deduksiya. Induksiya faktlardan ümumi nəticəyə doğru gedən yol, deduksiya ümumidən faktların təsdiqinə doğru gedən yoldur. Tutaq ki, məchul növ haqqında dərs keçirilir. Müəllim kiçik bir mətnə məchul növə aid nümunələr yazır. Sonra məlumatı ümumiləşdirib nəticə çıxarır, yəni məchul növün tərifini söyləyir.

Eyni mövzunu müəllim deduksiya üsulu ilə keçərkən əvvəlcə məchul növ haqqında məlumat verir. Sonra məchul növü təsdiq etmək üçün faktlar, misallar gətirir [5, s.71].

Fəal təlimin səciyyəvi cəhətləri ilə yanaşı dərsin səmərəliliyini təmin edən psixoloji mexanizmlər mövcuddur: problemlə vəziyyətin yaradılması; dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi; psixoloji dəstək; hörmət və etibar.

Ənənəvi üsulla keçirilən dərslərdə şagirdlər dərsi bilik, qiymət almaq xatirinə oxuyurdular. Müasir təlimdə isə öyrənmə interaktiv üsullarla həyata keçirilir. Müəllim müasir dövrdə texnologiyalarla, dünyada baş verən yeniliklərlə tanış olmalı və şagirdləri yönəltməlidir. O, dərs dediyi hər bir şagirdin dünyagörüşünü, savadını, təhsilini inkişaf etdirən şəxs olmalıdır. Əsas məsələ bu işin necə həyata keçirməkdir. Şagirdlərin dərslə cəlb olunmasını təmin etmək üçün təlim nəticələri əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Dərs zamanı nəzərə alınmalı ən vacib amil şagirdlərin bilik və bacarıqlarının onların real həyat ilə əlaqələndirilməsidir. Bu fəaliyyət şagirdlər tərəfindən daha çox maraqla qarşılanır, onların öyrənmə prosesinə qoşulması rahat olur.

Müəllim şagirdin təfəkkürünü formalaşdırmağa xidmət etməlidir. Şagirdlər dövlətin, millətin gələcəyi olduğu üçün müəllim yeni yanaşmaları, tələbləri nəzərə alaraq onları qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun yetişdirməlidir. Qloballaşan dünyada təhsildə çoxlu dəyişikliklər baş verdiyi üçün, müəllimin təlimdə və təhsildə rolu dəyişir. Müəllim artıq əvvəlki kimi hazır informasiya ötürən, yeganə bilik mənbəyi kimi çıxış etmir. Ona görə də müasir müəllim şagirdi məqsəd tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən olmalıdır. Bu gün müəllim tədrisə yanaşmasını dəyişsə, yeni metod və üsullardan, fərqli təlim modellərindən istifadə etsə müasir dünyanın və təhsilin tələblərinə cavab verən şagird yetişdirər.

Müəllim qrammatik məna növlərinin şagirdlərə izah edərkən iki situasiyanı nəzərə almalıdır. Qrammatik məna növlərinin fərqləndirilməsində əsas şərtlər aşağıdakılardır.

- a) Şəkilçiyə fikir verilməli;
- b) Kök və şəkilçi arasında məna bağlılığına diqqət yetirilməli.

Nəticə. Bütün feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar. Məlum növ feilin digər qrammatik məna növlərindən fərqli olaraq quruluşuna görə düzəltmə ola bilmir. Feilin də yönəldən, müstəqil öyrətməyə şərait yaratmalı qrammatik məna növlərinin şəkilçiləri yalnız feilə qoşulub qrammatik növ yadırlar. Şagirdlər bilir ki, qrammatik məna növləri arasında məlum növün xüsusi şəkilçisi olmur. Feilin bu növündə iş görən məlum olur. Subyekt buraxılırsa da onu asanlıqla cümləyə bərpa etmək olur. Məsələn: Mən oxuyuram. Bu cümlədə subyekt məlumdur. Səhər bizə gələrsən. Bu cümlədə isə subyekt cümlədə görünməsə də, onu asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Məlum olur ki, subyekt ikinci şəxsin təkində işlənmişdir. Feilin digər qrammatik məna növlərinin isə məlum növdən fərqli olaraq özünəməxsus şəkilçiləri vardır.

Elmi yeniliyi. Feilin feilin qrammatik məna növlərinin tədrisinin ənənəvi dərstdən fərqli olaraq, müasir kurikulumla əsaslanan fəal metod və üsullarla öyrədilməsinə təsir edən amillər müəyyən edilməsi.

Ədəbiyyat:

1. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfologiya. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980.
2. Cəfərov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1939.
3. Əfəndizadə Ə. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi. "Maarif", Bakı, 1977.
4. Nüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
5. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. "Maarif", Bakı, 1978.
6. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. "Maarif", Bakı, 1986.

Rena Kazımova

Summary

THEORETICAL PROBLEMS OF TEACHING THE SEMANTIC TYPES OF VERBS

The article is devoted to the methodology of teaching the grammatical category of verb aspect, focusing on its instruction through modern teaching methods. During the study of verbs, which differ from other main parts of speech due to the richness of their grammatical categories, diversity of semantic meanings, and etymological stability, interesting insights emerge. These can be more effectively conveyed to learners using contemporary educational approaches. The article compares the traditional method of teaching verb meanings in the Azerbaijani language with modern methods, highlighting the advantages of the latter. Today's Azerbaijani language lessons should be based on active learning and aim to instill qualities such as objectivity, responsibility, and diligence in students. One of the main goals of the education system is to shape individuals who possess both high moral values and modern knowledge.

Рэна Казимова

Резюме

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ВИДОВ ГЛАГОЛОВ

Статья посвящена методике преподавания глагольной категории вида, а также рассмотрению этой категории с точки зрения современных методов обучения. При

изучении глагола, который отличается от других частей речи богатством грамматических категорий, разнообразием семантических значений и устойчивостью происхождения, выявляются интересные факты, которые можно более эффективно объяснить обучающимся с помощью современных педагогических подходов. В статье проводится сопоставление традиционного метода преподавания значений глагола в азербайджанском языке с современным методом, в результате чего подчёркиваются преимущества новых методов обучения. На современных уроках азербайджанского языка необходимо опираться на активное обучение и формировать у учащихся такие качества, как объективность, ответственность и трудолюбие. Одной из главных задач образовательной системы является формирование личности, обладающей высокими нравственными качествами и современными знаниями.

Rəyçi: A. Cəfərova